

MUTAFAKKIRLAR ADABIY MEROSI VA MUTASAVVUF PORTRETI

Axatov Lutfillo Karamatilloevich, Chirchiq davlat pedagogika universiteti “Fakultetlararo ijtimoiy fanlar” kafedrası mudiri

LITERARY HERITAGE OF THINKERS AND PORTRAIT OF A SUFI

Akhatov Lutfillo Karamatilloevich, Head of the Department of “Interfaculty Social Sciences” of Chirchik State Pedagogical University

ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ МЫСЛИТЕЛЕЙ И ПОРТРЕТ СУФИЯ

Ахатов Лутфилло Караматиллоевич, заведующий кафедрой “Межфакультетские общественные науки” Чирчикского государственного педагогического университета

<https://orcid.org/0000-0002-9804-6220>

e-mail: l_axatov@cspi.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolamizda tasavvufning rivojlanishi soʻfiylar axloqi va falsafiy mushohada irratsional yondashuv asosida tatbiq qilindi. Bunda axloqiy qarashlarni anglash uchun tasavvuf va soʻfiylarga ilmiy yondashuvlar misolida qaraldi.

Kalit soʻzlar: axloq, tasavvuf (arab.: التَّصَوُّف), soʻfiy, ilm, irfon, adabiyot, falsafa, tarix.

Abstract: In this article, the development of Sufism is applied to Sufi ethics and philosophical observation based on an irrational approach. In this, we look at the example of scientific approaches to Sufism and Sufis to understand ethical views.

Key words: ethics, Tasavvuf (arabic: التَّصَوُّف), sufi, science, Irfan, literature, philosophy, story.

Аннотация: В данной статье развитие суфизма рассматривается с точки зрения суфийской этики и философских наблюдений, основанных на иррациональном подходе. При этом научные подходы к суфизму и суфиям рассматривались в качестве примеров для понимания этических взглядов.

Ключевые слова: этика, суфизм (араб.: التَّصَوُّف), суфий, наука, ирфан, литература, философия, история.

KIRISH. Attor va Navoiyning potret yaratishdagi mahorati shundaki, obrazning potretini mukammal chizib bermagan holda, u yoki bu obraz bilan potretga xos baʼzi belgi va ishoralarni keltirish bilan ularning toʻliq qiyofasini oʻquvchi koʻz oldida gavdalandira olgan; obrazlarning potretlari bilan ularning ruhiyati, ichki dunyosi mos ravishda tasvirlangan, masalan: Attor “Tazkirat ul-avliyo”da Abdulloh Husayn Xiybaqning potretini toʻliq chizmasa-da, lekin unga qisqacha taʼrif bera turib, yaʼni “U gʻavvosi daryoyi din va bahri durri yaqin, qutbi ahdi maktab va rukni ahdi sabaq, ilmida bagʻoyat mohir, ibodatda benihoyat, taqvo va tavakkul ahli, avliyolikda mashhur edi”[1; 340-b]. Muallif birgina “gʻavvos” soʻzini qoʻllash orqali

ramziy ifoda uslubidan mohirona foydalanib, “ilm”ni katta bir daryoga, mashoyixni (Abdulloh Husayn Xiybaq)ni “gʻavvos”ga, yaʼnikim, shu ilm ummoniga shoʻngʻuvchi buyuk ilm-maʼrifat sohibi ekanligini oʻquvchi koʻz oʻngida gavdalandira olgan. Yoinki, mashoyixni “gʻavvos”ga qiyoslash orqali badiiy sanʼatning tashbeh, istiora kabi sanʼatlardan oʻrinli foydalanganini koʻrish mumkin. Navoiy esa “Nasoyim ul-muhabbat”da Molik Dinorga bagʻishlagan fiqradagi tasvirga qaraydigan boʻlsak, “Bu toifani akobiridindur. Otasining oti Dinor ermish. Va ul bandazoda ermish, ammo ikki olamdan ozoda ermish”[2;41-b.] deb, oʻzaro qofiyadosh boʻlgan takroriy “ermish” soʻzini qoʻllash bilan “saj” sanʼatining yuksak

namunalaridan foydalangan bo'lsa, "ikki olamdan ozoda" so'zlarini qo'llash orqali Molik Dinorni ikki dunyo saodatiga erishgan zot sifatida tasvirlaydi. "Tazkirat ul-avliyo" va "Nasoyim ul-muhabbat" tarkibida tilga olingan avliyolar orasida islomdagi to'rt mazhab boshliqlari – imom A'zam, imom Molik, imom Shofe'iy, imom Ahmad ibn Xanbalidan tortib Muhammad G'azzoliy, Bahouddin Valad, o'g'li Jaloliddin Rumi, Rumiyning o'g'li Sulton Valad kabi buyuk zotlar haqidagi turli qiziqarli, ibratli hikoyalarga duch kelamiz. [6; 1-4-b].

ADABIYOTLAR TAHLILI. Tazkiraning tasavvuf olamida tutgan o'rniga to'xtalsak, turkiy xalqlar orasida Navoiyning tasavvuf nazariyasining asoschisi ekanligi yaqqol namoyon bo'ladi. Uning asarida tasavvuf tariqatlaridan Qassoriylik tariqati, Nuriylik tariqati, Hakimiylik tariqati, Xafifiylik tariqati, Rifo'iya tariqati, Qodiriya tariqati, Yassaviya tariqati, Naqshbandiya tariqati, Chishtiylik tariqati, Suhrevardiylik tariqati, Ne'matullohiylik tariqati kabilarning ulug' vakillari tasvirlangan. Shuni alohida ta'kidlash joizki, so'z mulkining sultonlari tasavvuf va tavhid ilmining nozik masalalari, ma'rifat asrori, tariqat maqomlari, poklanish jarayoni va ruhiy kamolot darajalarini ramziy-tamsiliy hikoyatlar talqini, hayajonli, lekin yorqin she'riy satrlarda tasvirlaganlar. Rivoyat va hikoyatlarda boshqa vositalar ham, peyzaj ham inson faoliyatining ma'lum tomonlarini, uning xarakterini ochishga xizmat qiladi. Peyzaj bir tomondan obrazlar xarakterini ochishga yordam bersa, ikkinchi tomondan hikoyatning emotsional kuchi va ta'sirchanligini oshiradi. Tabiat, muhit kabi joylar, mashoyixlardagi holat va karomatlarining real tasviri badiylikning mukammalligini ta'minlagan. Xususan, rivoyat va hikoyatlarda mashoyixlarning ichki dunyosi, ma'naviy boyligi, o'ylari, fikr va kechinmalarini chuqur tasvirlab bergan.

MUHOKAMA. Attor va Navoiy tazkiralarda uchraydigan tarixiy shaxslar (mashoyix-shoirilar, podshohlar, olimlar) asarning asosiy g'oya va maqsadini aniqroq anglashga xizmat qiladi. Masalan, "Tazkirat ul-avliyo" va "Nasoyim ul-muhabbat"da Ibrohim ibn Adham haqida keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, u avval Balx viloyatining podshohi bo'lgan. Bir kuni Ibrohim Adham ovga chiqishni ixtiyor etadi va ovga borayotganda hotifdan bir nido kelib, "Ey Ibrohim, seni bu ish uchun yaratmaydurlar", degan so'zni eshitib, podshohlik (dunyo)ni tark etib, Allohga

yuzlanganini mualliflar mahorat bilan tasvirlaganlar. Bunday tasvir faqat asarning badiiy qiymatinigina emas, balki asarning asosiy g'oyasi bo'lgan "tasavvufiy (irfoni) ilm"ni mashoyixlar surati va siyrati timsolida yorqinroq tushunib yetishga xizmat qilgan, desak mubolag'a bo'lmaydi albatta.

Bu esa tasavvufning sof nazariy ma'nolarini teran anglashilishi bilan birga so'fiyona g'oyalarning ommaviylashuviga yo'l ochgan. Yana quvonarli jihati shundaki, asarda tasavvufiy atamalar ham berilgan bo'lib, ularning tasavvuf ilmida tutgan o'rnini beqiyosdir. Bunday atamalardan nuqabo, valoyat, maqomot, tariqat, ma'rifat, suluk, qutb, g'avs, abdol kabilarni aytishimiz mumkin bo'ladi. Attorning "Tazkirat ul-avliyo" va Navoiy hazratlarining "Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim ul-futuvvat" asari tasavvuf adabiyotining shoh asari sifatida necha asrlar davomida ilm ahliga xizmat qilib kelayotganligi tahsinga sazovordir [3; 50-57-b].

Ushbu bobdan olinadigan hikmat shuki, mutasavvufilar tomonidan bayon etilgan tazkiralardagi uslubiy jihatlari mualliflar o'zlarigacha bo'lgan tazkiranavislar uslubidan foydalanganlaridan, ya'nikim, sharqona uslubdagi tazkirachilikdagi an'anaviy uslubdan tashqari, har birlari individual o'ziga xos uslublardan foydalanib, o'z tazkiralarni bitganlar. Shu bilan birga, Attorning tazkisasi forsiy tildagi yozuv asosida keltirilgan bo'lsa, Navoiyning tazkisasi qadimgi Chig'atoy turkiy yozuv asosida bayon etilganligi bilan farqlanadi. Tazkira basmala bilan yozishga asoslangan bo'lib, yozuvchilar asardagi potret tasviri mukammal chiqishi uchun badiiy san'atlardan mohirona-san'atkorona foydalana bilganligi bilan yuksak mahoratlidir. Misol uchun Attorning "Tazkirat ul-avliyo" asaridagi Abu Hozim Makkiy potretidagi tasvirda muallif mashoyix potretini qo'yidagicha tasvirlaydi: "U rahbarlar muxlisi, hidoyatdagilar rahbari, sobiqlar chirog'i, sodiqlar tongi, boylig-u kambag'allik ma'dani, mujohada, mushohada va riyozat ichida bemisl, uning so'zi barcha ko'ngillarga maqbul, barcha mushkullarning yechuvchisi va uning so'zlari ko'p, va lekin biz qisqa qildik" [1; 73-b.] deb bayon qiladi.

NATIJALAR. Attor tanosub, tazod, tashbeh singari badiiy san'atlar ila birga istiora va saj san'atidan, mahoratidan keng foydalanganligiga guvoh bo'lamiz. Yana bir miisol "hidoyatdagilar rahbari", "sobiqlar chirog'i", "sodiqlar tongi", "boylig-u kambag'allik ma'dani" kabi istioralar

ushbu iqtibosdagi matn badiiyatini ta'minlagan asosiy omillar sanaladi. Attor va Navoiy mashoyixlar surati va siyratini tasvirlashda turli epizodlardan mohirona foydalanganlar. Ular nazarlarida haqiqiy so'fiy bu avvalo dunyo va uning moliga e'tibor bermaydigan, aniqroq qilib aytganda, mol-u mulkdan mosuvo bo'lgan odamdir. Attor va Navoiy inson ruhiyatini chuqur bilgan, uning murakkab ichki dunyosi va nozik ruhiy kechinmalarini katta badiiy mahorat bilan ifodalay olgan buyuk so'z san'atkorlaridir. Bir so'z bilan aytganda, Attor va Navoiy mashoyixlar surati va siyrati shunday tasvirlaganki, asar qahramonlari o'quvchi tasavvurida o'zining individual xususiyatlari bilan yaqqol namoyon bo'ladi.

Alisher Navoiy payg'ambarlar haqida so'zlab, ularning yashagan davrlariga to'xtaladi, aniq yillarni keltiradi (masalan, Mahoyil binni Qinon 865 yil yashagan). Shuningdek, payg'ambarlarning ahli ayoli, farzandlari, kasb-u kori haqida ma'lumot beriladi. Payg'ambarzodalarning hammasiga ham payg'ambarlik maqomi berilmagan, ularning ba'zilarigagina Allohdan vahiy tushgan. Masalan, Odam Atoning nevarasi Anush, uning o'g'li Qinon kabilar bu sharafiga noil bo'la olmaganlar. Shu tariqa muallif oltmishdan ziyod payg'ambar va payg'ambar avlodlarining hayoti, tarjimai holini batafsil yoritadi. Zikr etilganlar sirasida Qur'onda nomi tilga olingan barcha payg'ambarlar, Luqmoni Hakim, Zulqarnayn kabi vahiy tushgan yo tushmagani ixtilofli bo'lgan valiy zotlarni ham ko'rishimiz mumkin. Mazkur asarda bir zamonda bir necha payg'ambarlar yashagani ham aytiladi. Masalan, Is'hoq (a.s.) vafot etgan yili Yusuf a.s.ning Misr hokimi bo'lgani va hokazo. Shuningdek, Qur'onda tilga olingan "As'hobi kahf" qissasi ham mazkur asardan o'rin olgan. Payg'ambarlar qissasi hajman o'zaro farqlanadi. Ba'zi payg'ambarlar, masalan, Xizr (a.s.) haqida qisqa ma'lumot bilan cheklanilsa, Yusuf (a.s.), Ibrohim (a.s.), Muso (a.s.) va Iso (a.s.)larning hayotiga doir juda ko'p voqealar bayon qilinadi. Alisher Navoiy Yusuf (a.s.) haqidagi qissani bayon qilishga kirisharkan, Firdavsiy Tusiy va Abdurahmon Jomiylar ham mazkur mavzuda

doston yozganlarini aytib, o'zining ham turkiy tilda masnaviy yozish niyati borligini bildirib o'tadi [7; 70-b].

XULOSA. Mazkur qismda keltirilgan ma'lumotlarning bosh manbasi Qur'oni Karim bo'lib, muallif o'z fikrlarini asoslash uchun muayyan oyatlarni havola qilib boradi. Yana bir e'tiborli jihati, Alisher Navoiy payg'ambarlarning iymoni, sabri va yuksak fazilatlarini alohida tasvirlaydi. Masalan, Ayyub (a.s.)ning boshiga tushgan tashvish va balolar ham uni Allohga ibodat qilishdan to'smaganini aytarkan, bu bilan sevgi va do'stlikning sobit bo'lishi haqidagi g'oyalarini bayon qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Фаридуддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. Т.: Ғафур Ғулом, 2017. 73.
2. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Movarounnahr nashriyoti. Т., 2017.
3. Akhatov. The Problem of Human Psychological Crises in the Views of Emil Durkheim. *Наука, образование и культура* 6.50 (2020): 50-57. Web.
4. Шайх Зулфиқор Аҳмад Нақшбандий. Тасаввуф вас-сулук – Тасаввуф ва нафс тарбияси. – Тошкент: Ғафур Ғулом. 2023. – Б. 4.
5. Имом Зарнужий. Таълимул мутаъаллиму тариқат таъаллими. - Илм олиш сирлари. – Тошкент: Munir. 2022. – Б. 33.
6. Akhatov, L. (2020). The spiritual connection of Sufism and Tolerance in the works of Jami. *International Journal of Multidisciplinary Research and Publications*, 1(2), 1-4.
7. Қобилов У. Нубувват мотиви ва мумтоз поэтика. Самарқанд, 2019. Б. 69-70.
8. Akhatov, L. (2020). The problem of tolerance in oriental philosophy. *JournalNX - A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, 6(7), 130-133.
9. "تذكرة الأولياء" شيخ أبي حامد محمد بن أبي بكر إبراهيم فريد الدين عطار نيشابوري/ چاپ بنجم انتشارات مرکزی خیابان شاه مقابل مسجد سجاد/ در سده هفتی هجری. ص. ۱۲۸